

INSTYTUT GEOGRAFII HISTORYCZNEJ KOŚCIOŁA W POLSCE

Współcześni historycy coraz chętniej korzystają z dokładnej mapy jako ważnego źródła dla daleko nawet idących wniosków. Wyrazem zrozumienia tych potrzeb w naszym kraju są prowadzone od początku bieżącego stulecia prace nad Atlasem Historycznym Polski¹. Analogiczne postulaty dotyczą również historii Kościoła. Ten dział badań jest na tyle rozbudowany na Zachodzie, że okazała się konieczność koordynacji wysiłków. Powstała więc w 1952 roku Komisja Geografii Historycznej Kościoła Francuskiego (*Commission pour l'étude de la Géographie historique de l'Eglise de France*) przy Towarzystwie Historii Kościelnej Francji (*Société d'Histoire ecclésiastique de France*). Zaś w trzy lata później, na X Kongresie Historycznym w Rzymie, została powołana Międzynarodowa Podkomisja Kartografii (*Sous-Commission internationale de Cartographie*) przy Międzynarodowej Komisji Historii Kościelnej Porównawczej (*Commission internationale d'Histoire ecclésiastique comparée*). Podkomisja stawia sobie ambitny plan przygotowania Atlasu geografii historycznej religij².

Zbliżająca się rocznica Tysiąclecia Polski wymaga — między innymi — przygotowania syntezy dziejów chrześcijaństwa w tym okresie. A konieczną podstawę dla badań nad rozwojem religijności stanowi zdanie sobie sprawy z rozmieszczenia sieci

¹ St. Herbst, *Prace nad Polskim Atlasem Historycznym*, „Kwartalnik Historyczny”, 60 (1953), nr 3, s. 329—334.

² Fr. de Dainville S. J., *Cartographie ecclésiastique. Travaux et projets*, „Cahiers d'histoire ecclésiastique comparée”, t. 1, nr 1, Paris 1957, str. 1—10.

instytucji kościelnych — i to w znacznie dokładniejszej skali niż na to pozwala cenny *Atlas biskupstw* ks. Jana Kwolka³. Prace w tym zakresie zostały zainicjowane przed kilku laty na seminarium historii średniowiecznej Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Osiągnięte wyniki pozwoliły rozszerzyć akcję. Dzięki uzyskanym funduszom kilka osób prowadzi od marca 1956 roku regularną pracę nad terenami przedrozbiorowych diecezji: chełmskiej i krakowskiej. Ogólną problematykę oraz stan zaawansowania prac w czerwcu 1957 roku przedstawił kierownik zespołu — Jerzy Kłoczowski⁴.

Narastające doświadczenia umożliwiły stworzenie bardziej regularnych form organizacyjnych. Zarząd Towarzystwa Naukowego KUL uchwałami z 14 października i 15 listopada 1957 roku powołał do życia Instytut Geografii Historycznej Kościoła w Polsce. Władze Instytutu — liczącego obecnie 33 członków — zostały ukonstytuowane następująco:

doc. dr Jerzy Kłoczowski — kierownik Instytutu,
zast. prof. dr Marzena Pollakówna — zastępca kierownika Instytutu,

mgr Adam Chruszczewski — sekretarz Instytutu,

doc. dr Zygmunt Sułowski — kierownik Pracowni Atlasu.

Instytut zatrudnia obecnie 8 pracowników na etatach asystentów oraz 2 osoby mające zlecenia.

Najpilniejszym zagadnieniem organizacyjnym jest dokładne sprecyzowanie form pracy zespołowej w oparciu o dwuletnie doświadczenia. Stawiamy więc sobie za zadanie przejrzenie całego zasobu podstawowych źródeł (głównie archiwalnych) i sporządzenie spisów ich zawartości. Nadto z pewnych zespołów źródeł: najwcześniejszych — do ok. 1500 roku — oraz najbliższych projektowanym przekrojom — ok. 1580, 1650, 1770 i dalszym —

³ Ks. J. Kwolek, *Atlas historyczny biskupstw polskich*, Przemyśl 1949 (światłodruk).

⁴ J. Kłoczowski, *Prace nad Atlasem Historycznym Kościoła w Polsce* „Roczniki Humanistyczne”, 6 (1958) z. 5, s.

będą sporządzane dokładne wyciągi w zakresie problematyki załączonego kwestionariusza. Ustalenie jego tekstu było sprawą trudną, a dyskusje na ten temat toczyły się na cotygodniowych zebraniach Pracowni. Chodziło bowiem o ujęcie wszystkich ważnych problemów — przy równoczesnym zachowaniu rozmiarów, wykonalnych naszymi siłami w ciągu kilku lat. Nadto pytania należało tak sprecyzować, by dawały gwarancję „pewności negatywnej”: jeśli wyciąg nie zawiera jakiejś wiadomości — to znaczy, że źródło nic na ten temat nie mówi. W ostatecznym tekście kwestionariusza opuszczono ze względów praktycznych szereg elementów bardzo pracochłonnych — jak duchowieństwo parafialne, wezwania ołtarzy, kultury relikwii, wyposażenie kościołów, sprawy materialne itd. — które powinny być opracowane sondażowo dla pewnych mniejszych terenów. Aby jednak ułatwić dociekania tego typu, rejestruje się również wszelkie pozostałe wzmianki o omawianych instytucjach (bez podawania zawartości) oraz dokumenty (do końca XVI wieku) i mapy.

Celem głównym naszych prac jest Atlas Historyczny Kościoła w Polsce. Jednak zasób zebranego materiału będzie z konieczności znacznie większy, co pozwoli na publikowanie seryj materiałowych, zawierających krótkie — schematyczne — dzieje każdej instytucji kościelnej wraz z informacjami bibliograficznymi. Projektujemy trzy serie tego wydawnictwa — pod tytułem „Polonia Christiana”⁵ — dla diecezji przedrozbiorowych i porozbiorowych oraz prowincyj zakonnych. Do każdego tomu zostaną dołączone mapy przekrojowe — zawierające wszystkie główne elementy — oraz szereg map problemowych, ujętych rozwojowo. Układ opisu instytucji, daty przekrojów i sposób wykonania map (skala, znaki, barwy, napisy) powinny być uzgodnione z projektami Międzynarodowej Podkomisji Kartografii Kościelnej. Po opracowaniu jednej serii wydawnictwa „Polonia Christiana” będzie można opublikować właściwy Atlas: tom tekstu, przedstawiającego

⁵ Tytuł świadomie nawiązuje do wydawnictwa *Gallia Christiana* Maurynów (XVII w.); zresztą nazwa analogiczna do *Germania Sacra* (Berlin-Lipsk od 1929) jest już wykorzystana przez czasopismo „Polonia Sacra”.

w sposób syntetyczny rozwój organizacji kościelnej większego terenu (pewnie archidiecezji) oraz tekę map, zawierającą wszystkie mapy załączone do poszczególnych tomów materiałowych i szereg nowych — zwłaszcza generalnych.

Obok tego zbiorowego przedsięwzięcia, dającego ogólny obraz rcmieszczenia świątyń i instytucyj kościelnych, konieczne jest prowadzenie indywidualnych prac nad zagadnieniami, przekraczającymi możliwości wydawnictwa „Polonia Christiana”. Chodzi tu w pierwszym rzędzie o początki sieci parafialnej, już opracowane dla ziem nad środkową Wisłą⁶. Następnie należy przebadać przykładowo dla pewnych terenów funkcjonowanie organizacji kościelnej; tu jest również miejsce na opracowanie zagadnień, pominiętych w zasadniczym kwestionariuszu. Dalej ważnym problemem są studia, poświęcone podstawowym rodzajom wykorzystywanych źródeł — księgom uposażeń, wizytacjom, schematyzmom, dawniejszym materiałom kartograficznym itd. Wreszcie należy pomyśleć o publikacjach źródeł — dokumentów średniowiecznych, wizytacyj (jedna dla całej diecezji lub też komplet dla pewnego niewielkiego terenu) itd. Wszystkim tym celom ma służyć rozpoczęta już seria „Prac Instytutu Geografii Historycznej Kościoła w Polsce”⁷. Mniejsze rozprawy i przyczynki — będą publikowane w zeszytach historycznych „Roczników Humanistycznych”⁸.

Zespół Pracowni prowadzi dalej prace nad terenami przedrozbiorowych diecezji: chełmskiej i krakowskiej, wykorzystując źródła drukowane oraz archiwalia — głównie lubelskie i krakowskie; dużą przy tym wagę przykładamy do opracowania precyzyjnych instrukcyj dla poszczególnych rodzajów źródeł. Należy się spodziewać, że w 1959 roku będziemy mieli gotowy tekst

⁶ P. S z a f r a n, *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w Lubelskiem* (Prace Instytutu Geografii Historycznej Kościoła w Polsce 1), Lublin 1958. Gotowe do druku prace o początkach sieci parafialnej w archidiaconatach: radomskim (S. L i t a k), sandomierskim (S. J o p), sądeckim (ks. B. K u m o r).

⁷ Por. przypis 6.

⁸ Por. przypis 4; por. zeszyt bieżący.

opisu diecezji chełmskiej. W następnym roku zostaną prawdopodobnie ukończone 3 tomy o diecezji krakowskiej. Ale już dziś należy myśleć o rozszerzeniu zainteresowań na pozostałe diecezje przedzobiorowe — a także wypracowywać wzory dla seryj: diecezji porozbiorowych i prowincji zakonnych. Równoległe do tych prac zespołu konieczny jest postęp indywidualnych badań monograficznych, zapełniających serię „Prac Instytutu“. Jest rzeczą oczywistą, że rozmiar tego wielkiego zadania — ważnego dla całego Kościoła Polskiego — niewspółmiernie przerasta możliwości kilku pracowników etatowych, czy też nawet ponad dwudziestu aktualnych członków — współpracowników Instytutu.

Wykonanie tej wielkiej pracy jest możliwe jedynie przy koordynacji wysiłków wielu badaczy — zwłaszcza lokalnych — do których apelujemy o współpracę. Ze swej strony deklarujemy wszechstronną pomoc oraz otwieramy łamy wydawnictw dla ich prac naukowych o pokrewnej tematyce.

Zygmunt Sułowski

Kierownik Pracowni

Atlasu Historycznego Kościoła w Polsce
Lublin, al. Raclawickie 14

20 V 1959

PLAN PRAC NAD ATLASEM HISTORYCZNYM KOŚCIOŁA W POLSCE

Celem prac jest przedstawienie sieci świątyń i jednostek organizacji kościelnej oraz instytucji z nimi związanych (np. szkoły, szpitale, bractwa itp.) na terenie Polski historycznej i współczesnej. Wydawnictwo „Polonia Christiana” będzie pracą zbiorową o charakterze materiałowym; poszczególnym diecezjom przed i porozbiorowym oraz prowincjom zakonnym poświęcone będą tomy (tekst i mapy). Osobne wydanie, zawierające jedynie tom tekstu oraz wszystkie mapy stanowić będzie właściwy Atlas Historyczny Kościoła w Polsce.

Zasadnicze etapy pracy nad Atlasem są następujące:

1. rejestracja materiałów,
2. inwentaryzacja materiałów źródłowych,
3. sporządzanie wyciągów ze źródeł,
4. opracowywanie kartoteki,
5. redagowanie tekstu oraz
6. sporządzanie map.

1. Rejestruje się wszystkie źródła i opracowania odnoszące się do problematyki Atlasu. Za punkt wyjścia służą wydawnictwa bibliograficzne, katalogi (inwentarze) archiwów, bibliotek itd.

2. Inwentaryzuje się wszystkie źródła i wydawnictwa źródłowe zawierające materiał dla większego obszaru, podając wykaz zawartości (np. w przypadku wizytacji — wykaz jednostek zwizytowanych), wykaz dokumentów przytoczonych w całości oraz — przy źródłach schematycznych — schemat opisu jednostki.

3. Wyciągi robi się ze źródeł zawierających materiał dla wybranych okresów. Kwerenda obejmuje ważniejsze wiadomości o instytucjach, świątyniach i przejawach kultu; wyłącza się ele-

menty technicznie trudne do uchwycenia (np. duchowieństwo parafialne, uposażenie instytucji, wyposażenie kościoła), które winny być opracowane przykładowo dla wybranych terenów (np. w ramach „Prac Instytutu”). Całość problematyki Atlasu dla okresu do końca XVIII w. jest zawarta w załączonym kwestionariuszu; dla w. XIX i XX oraz dla klasztorów konieczne są uzupełnienia ze względu na inną problematykę.

4. Opracowanie kartoteki obejmie: identyfikację miejscowości, ustalanie przynależności administracyjnych, robienie odsyłaczy oraz przenoszenie rozsianych wiadomości na właściwe karty.

5. Tekst zostanie zredagowany osobno dla poszczególnych jednostek terytorialnych, klasztorów i kolegiat (przy nich reszta wiadomości). Układ opisu będzie schematyczny o stałej kolejności elementów.

6. Przewiduje się kilka map przekrojowych dla wybranych okresów oraz mapy problemowe ujęte rozwojowo.

KWESTIONARIUSZ DLA KWERENDY ŹRÓDŁOWEJ

Kwerenda obejmuje odnośnie do wszystkich wyznań religijnych — wiadomości o:

- A) jednostkach terytorialnych administracji i sądownictwa kościelnego oraz władzy zakonnej (np.: parafia, dekanat, biskupstwo, oficjalat, prowincja zakonna itd.), a także o klasztorach i kolegiatach;
- B) kościołach, kaplicach (oprócz przybudowanych do kościoła), domach modlitwy itd.;
- C) bractwach, sodalicjach, cechach, szkołach, szpitalach, drukarniach itp.;
- D) misjach i pielgrzymkach.

W zakres kwerendy wchodzi wiadomości zarówno o stanie aktualnym elementów niżej wymienionych jak i o wcześniejszym istnieniu lub zmianach tych elementów (np. przeniesienie siedziby, zmiana wezwania kościoła itp.).

Odnosnie do poszczególnych punktów należy uwzględnić następujące wiadomości:

Ad A) Jednostki terytorialne administracji i sądownictwa kościelnego oraz władzy zakonnej, a także klasztory i kolegiaty.

1. Nazwa instytucji (np. *parochia; ecclesia parochialis filialis, matrix; ecclesia collegiata; monasterium; archidiaconatus lublinensis; consistorium foraneum lucoviense; Provincia Poloniz Ordinis Fratrum Praedicatorum*).
2. Siedziba:
 - a) nazwa miejscowości;
 - b) czas powstania miejscowości;
 - c) charakter miejscowości (*civitas, oppidum, villa*; czas lokacji; nazwisko, stan i główny urząd lokującego);
 - d) właściciel — nazwisko, stan i główny urząd lub liczba i stan właścicieli.
3. Powstanie (wznowienie) i trwanie:
 - a) daty: powstania (wznowienia), wystawienia dokumentów erekcyjnych i pierwszego dokumentu fundacyjnego oraz nazwisko, stan i główny urząd fundatora i erygującego;
 - b) wszystkie wzmianki — jako dowody istnienia, a także celem uzyskania (w przejrzanych źródłach) pełnego wykazu tekstów dotyczących danej instytucji. Notuje się przynajmniej datę oraz nazwę instytucji i miejscowości (np. 1454, *plebanus ecclesiae de Makow*; 1345, *decima... monasterii de Kochow*; 1438, *altarista ecclesiae cracoviensis*; itd.).
4. Zanik stały lub czasowy:
 - a) daty,
 - b) przyczyny oraz nazwiska i główne urzędy sprawców.
5. Przynależność administracyjna państwowa, kościelna i sądowo-kościelna siedziby i terenów podległych.
6. Opis położenia i granice okręgu (w przypadku klasztoru — okręg kwestarski).

7. Jednostki niższe lub miejscowości (także ich części, ulice itp.) należące do okręgu.
8. Liczby, wykazy i określenia ilości:
 - a) kanoników w kapitule;
 - b) zakonników (ilu ojców, ilu braci?) lub zakonnice oraz cel w klasztorze, względnie w wyższej jednostce władzy zakonnej;
 - c) ludności na terenie okręgu (np.: ochrzczonych, wyświadanych, wiernych, duchownych, innowierców; także liczby miejscowości i domów czy też ulic w miejscowościach, itp.) z dokładnym określeniem do czego się dana liczba odnosi (np.: *Villae, parochiae subiectae... ex quibus omnibus pro confessione Paschali numerant personae 1500; dusz innej religii nie masz; Żydów w miasteczku mnóstwo; itp.*).
9. Wizytacje danej instytucji — rok przeprowadzenia oraz nazwisko i stanowisko wizytującego.
10. Rodzaje źródeł pisanych będących w posiadaniu danej instytucji wraz z datami powstania: najwcześniejszego źródła danego rodzaju, wszystkich map (z podaniem terenu, jaki obejmują) i wszystkich dokumentów sprzed 1601 roku (można swoimi słowami — np.: dokumenty z lat 1330, 1560, 1598 i późniejsze; metryki chrztu od 1700 r.; wyciąg z księgi uposażeń z roku 1529, sporządzony w 1560 r.; mapa poleskiej prowincji Zakonu Dominikanów z 1680 r.; księgi liturgiczne; książki w bibliotece; itd.).

Ad B) — Kościoły, kaplice (oprócz przybudowanych do kościołów), domy modlitwy itd.

Wiadomości jak wyżej w punktach 1—5, a ponadto:

6. charakter świątyni (np. *ecclesia parochialis, monasterialis, hospitalis; capella castrensis; capella privata; oratorium semipublicum; synagoga; zbór ewangelicko-augsburski*).
7. wezwanie,
8. patronat (*ius patronatus*),

9. daty (określenia czasu) budowy, odbudowy, przebudowy lub zniszczenia budynku kościelnego,
10. materiał budowlany (np. *ecclesia lignea*, *ecclesia lapide partim et partim latere cocto murata*),
11. odprawianie mszy św. — czy w ogóle jest odprawiana? ile razy w tygodniu, w miesiącu lub roku?

Ad C) — Bractwa, sodalicje, cechy, szkoły, drukarnie, szpitale itp. Wiadomości jak w A) punkty 1—5, a ponadto:

6. związek z instytucją lub świątynią (np. *schola parochialis*, bractwo przy kościele św. Krzyża itp.),
7. patron (*titulus*) instytucji (np. *hospitale s. Leonardi*, *confraternitas s. Annae*),
8. liczby (lub określenia ilości) członków bractwa, sodalicji lub cechu; uczniów w szkole; chorych i ubogich lub miejsc w szpitalu itd.

Ad D) — Wiadomości o:

1. misjach — rok i miejsce przeprowadzenia oraz przeprowadzający (zakon oraz z jakiego klasztoru — np. kapucyni z klasztoru św. św. Piotra i Pawła w Lublinie),
2. pielgrzymkach — rok odbycia i trasa (skąd — dokąd).

INSTITUT DE GÉOGRAPHIE HISTORIQUE DE L'ÉGLISE EN POLOGNE

Les travaux relatifs aux cartes historiques de l'Eglise polonaise (particulièrement importants à l'heure actuelle en raison de *Millenium*) ont été entreprises il y a quelques années. En automne 1957 a été créé, auprès de la Société des Sciences et des Lettres de l'Université Catholique de Lublin, l'Institut de Géographie Historique de l'Eglise en Pologne sous la direction de M. Jerzy Kłoczowski.

Le projet des recherches de l'Institut concerne l'achèvement d'un Atlas historique de l'Eglise en Pologne. L'équipe qui travaille à cet Atlas (8 personnes) se propose d'examiner les principales sources et d'utiliser les fonds essentiels d'après le questionnaire joint ci-dessous. Sur cette base on préparera des descriptions schématiques des institutions ecclésiastiques, qui seront publiées dans la série „Polonia Christiana”. C'est après avoir élaboré cette série, qu'on pourra procéder à la publication de l'Atlas proprement

dit. Il serait souhaitable que le schéma de la description, les dates des coupes et la façon de mettre à point les cartes, soient accordés avec les plans de la Sous-Commission internationale de Cartographie ecclésiastique auprès de la Commission internationale d'Histoire ecclésiastique comparée. En même temps l'Institut se propose la publication d'une série des „Travaux de l'Institut" consacrée: 1° aux sondages sur les origines et le fonctionnement de l'organisation ecclésiastique faites à travers des unités territoriales moins étendues; 2° aux études des sources et 3° à la publication des sources.

On a publié déjà le premier volume de la série des „Travaux de l'Institut" et les tomes suivants paraîtront cette année. En préparation est le volume de la série „Polonia Christiana" consacré au diocèse Chełm, dont l'achèvement est prévu pour l'année 1960, de même que les trois tomes concernant le diocèse de Cracovie, qui seront publiés en 1961.

Pour mener à bien ce travail important, l'Institut fera constamment appel à la collaboration de nombreux spécialistes.

Zygmunt Sułowski
 Directeur des travaux de l'Atlas
 Historique
 Lublin, Al. Racławickie 14.

PLAN DES TRAVAUX RELATIFS À L'ATLAS HISTORIQUE DE L'EGLISE EN POLOGNE

L'Atlas présentera le réseau des églises et des unités de l'organisation ecclésiastique de même que des institutions annexes (écoles, hôpitaux, confréries, etc.) sur le territoire de la Pologne historique et contemporaine. Des tomes spéciaux (textes et cartes) de la série „Polonia Christiana" seront consacrés: 1° aux diocèses d'avant les partages de Pologne (1772—1795); 2° aux diocèses d'après les partages; 3° aux provinces des ordres religieux.

Les étapes principales des travaux relatifs à l'Atlas sont les suivantes:

- 1° enregistrer les sources et les monographies;
- 2° faire l'inventaire du matériel apporté par les sources (l'index du contenu et le schéma de la description);
- 3° faire des extraits des sources d'après le questionnaire ci-joint;
- 4° établir un fichier;
- 5° rédiger le texte pour les institutions particulières;
- 6° dresser les cartes (quelques cartes de coupe et des cartes présentant les problèmes dans leur évolution).

QUESTIONNAIRE DES INVESTIGATION SAYANT TRAIT À L'ENSEMBLE
DES SOURCES ANTÉRIEURES À LA FIN DU XVIIIe SIÈCLE

(Remarques: 1° les recherches en question englobent toutes les confessions; 2° les fonds des institutions religieuses seront examinées d'après un questionnaire spécial (en préparation).

Les extraits concernent des informations relatives: A. aux unités territoriales de l'administration et de la juridiction ecclésiastiques, de même que les couvents, les *praepositurae* et les églises collégiales:

- 1° le nom de l'institution;
 - 2° son lieu;
 - 3° sa fondation (ou rétablissement) et sa durée;
 - 4° sa disparition définitive ou temporaire;
 - 2° aux pèlerinages.
 - 5° la dépendance administrative et juridique (tant ecclésiastique que civile) de l'institution en question et de son territoire;
 - 6° l'emplacement et les frontières de son territoire;
 - 7° les unités subordonnées;
 - 8° le nombre des ecclésiastiques, des religieux, des fidèles et de la population;
 - 9° les visites pastorales;
 - 10° les sources écrites, en possession de l'institution.
- B. aux églises, chapelles, maisons de prière, etc.
- Les points 1 à 5 comme plus haut, et en outre:
- 6° le caractère du temple (p. ex. *ecclesia parochialis*);
 - 7° la dédicace;
 - 8° le *ius patronatus*;
 - 9° les données relatives au bâtiment de l'église;
 - 10° la fréquence de la célébration de la Messe.
- C. aux confréries, écoles, hôpitaux, imprimeries, etc.;
- Les points 1 à 5 comme plus haut, et en outre:
- 6° le lien avec une autre institution ou avec une église;
 - 7° le patron (*titulus*) de l'institution;
 - 8° le nombre des membres, etc.
- D. 1° aux missions;
- 2° aux pèlerinages.